

I TAUSTA JA JOHDANTO, jossa kerrotaan yhteiskunnan voimakkaasta muutoksesta ja työväen sivistystoiminnan varhaisvaiheista

1. TEOLLISTUMINEN MUUTTAA SUOMEA

Suomalaisen työväenliikkeen valistus-, sivistys- ja opintotoiminnan juuret ovat ajallisesti vähintään yhtä kaukana 1800-luvun kansallisen ja teollisen kasvun vuosikymmenissä kuin itse liikkeenkin. Työväen Sivistysliitto ry (TSL) perustettiin arkisena maanantaina, syyskuun ensimmäisenä päivänä vuonna 1919. Se ei syntynyt yhtäkkiä, ei edes kevään 1918 sisällissodan suorana, välittömänä seurauksena, mihin liiton perustajahahmon, professori Väinö Voionmaan sanonnat jollakin tavalla viittasivat, vaan oikeastaan hyvin pitkän yhteiskunnallisen ja henkisen kehityskulun seurauksena, monien eri vaiheiden, koettelemusten ja pyrkimysten jatkona. Sisällissodan väkivaltaiset tapahtumat olivat kyllä itse perustamisessa pontimena. Tämänkin takia on hyödyllistä tarkastella liiton syntyä edeltäneiden vuosikymmenien tapahtumia, vaikkapa ihan tarkoituksellisesti liiton tulevan perustamisen ja opintotoiminnan näkökulmasta.¹

TSL:n perustamisen taustalla voidaan nähdä kaksikin pitkää, erilaista historiallista juonetta. Toinen liittyy nimenomaisesti työväestön syntyyn, työväenliikkeen järjestölliseen muotoutumiseen ja liikkeen omaan yhteiskunnalliseen, poliittiseen ja taloudelliseen tavoitteenasetteluun.² Toinen puolestaan liittyy yleiseen kansansivistystyön laajentumiseen ja kehittymiseen. Sillä on puolestaan monisatavuotiset perinteet suomalaisessa yhteiskunnassa, aina varhaisen kirkon edellyttämästä

¹ Tämän tutkimuksen käytännönläheisistä, järjestöhistorian tutkimuksen lähtökohdista antavat joitakin viitteitä esim. Hannu Soikkanen: Järjestöhistorian asema suomalaisessa historiankirjoituksessa, julkaisussa *Ei yksin leivästä. Järjestöhistoria työväenliikkeen kulttuurin kuvaajana. Työväen Arkiston juhlaseminaari 1984. Työväen Arkiston julkaisuja 1. Toim. Simo Laaksovirta, Maria Lähtenmäki, Matti Simola. Kiikala/Helsinki 1985 (Soikkanen 1985), s 12–19; Työväen Sivistysliiton seitsemän vuosikymmentä. Opas tutkiville opintokerhoille. Kirj. Pekka Gronow, Juha Mäkinen, Jussi Pikkusaari, Pertti Rantanen, Tero Tuomisto. Toim. Jaana Pekkola. Työväen perinne ja historia 5. Helsinki: TSL 1987, s 1–7; Tero Tuomisto: TSL:n tienviittojen vaiheilta, teoksessa *Tulemisen tilassa. Näkökulmia työväen sivistystyöhön postmodernin kynnyksellä. Toim. Marja-Liisa Marjamäki, Pertti Rantanen. Helsinki: TSL 1995 (Tuomisto 1995), s 102–111; sama: Opintokerhoja & Kulttuurityötä. TSL:n Helsingin Opintojärjestö 30 vuotta. Työväen Helsinki 16/1999. Helsinki 1999 (Tuomisto 1999), s 8–11; sama: Perusjärjestön historiikin laatimisopas. Työväen perinne ja historia 2. Toim. Juha Mäkinen. 2.p. Helsinki: TSL 1982 (Tuomisto 1982a), s 26–27.**

² Suuntaa tutkimukselle avasi erityisesti opintosihteeri Pentti Järvisen (1936–2001) opinnäytetyö: *Työväen Sivistysliiton perustamiseen ja kehitykseen vaikuttaneet aatteelliset ja poliittiset ristiriidat. Poliittisen historian pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto 1968 (jäljennös Työväenliikkeen kirjastossa ja myös kirjoittajalla), esim. s 1–2. – Kannustusta antoi Jorma Kalelan (1940–2022) maininta, että Sivistysliitosta oli jo vuoteen 1978 mennessä julkaistu ”yllättävänkin monta” järjestöhistoriikkia, teoksessa Jorma Kalela: *Työväen Sivistysliitto 1919–1979. Tutkimussuunnitelma. Helsingin Yliopiston poliittisen historian laitoksen julkaisuja 2/1978. Helsinki 1978 (Kalela 1978). Kalelan oma tavoite oli kuitenkin varsinaisen historiajulkaisun sijasta selvittää tutkielmassa ”mikä on ollut TSL:n asema työväenliikkeen toiminnan kokonaisuudessa” (s 7). – Työssä paljon auttanutta yleiskuvausta TSL:n vuosikymmenistä etenkin sotien jälkeen on tarjonnut Jussi Pikkusaari: *Työväen omaehtoisen sivistystyön aatteen kantavuus. Työväen Sivistysliitto 1919–1999. Mediapinta 2014 (Pikkusaari 2014; varhaisempi versio oli 2013 digitaalisessa muodossa, ja laajempi kirjallinen versio on Työväen Arkistossa). Pikkusaaren teoksen kantavana ydinteemana on kuitenkin kuvaus ”sosialidemokratian aatteellisesta ehtymisestä” (s 9).***

lukutaidosta alkaen. Kovin kaukaisille juurille ei tässä ole kuitenkaan tarvetta mennä.³

Syvällinen muutos käynnistyy

Venäjän keisarikunta valtasi Ruotsin itäiset maakunnat eli Suomena tuntemamme alueen vuosien 1808–09 sodassa. Vallattua aluetta ei liitetty maakuntana Venäjään, vaan erillisenä suuriruhtinaskuntana, joka kohotettiin Porvoon valtiopäivillä keväällä 1809 kansakunnaksi kansakuntien joukkoon, kuten Aleksanteri I:n juhlava luonnehdinta kuului. Suomelle jäi oma keskushallinto ja se sai vuonna 1812 pääkaupungiksi Turun sijasta Helsingin. Henkinen irtautuminen entisestä kesti aikansa, ja uusi keisarillinen esivalta tarjosi tarkoituksella tilaa suomalaisuuden vähittäiselle nousulle.⁴

Paikoilleen pysähtynyt suomalainen maatalouselinkeinon nojautunut yhteiskunta alkoi muuttua, kun lyhyesti ilmaisten teollistuminen vähitellen alkoi. Muutos tavoitti maan eri alueita eri aikaan ja vaihtelevin tavoin. Teollisia tuotantolaitoksia alkoi nousta erityisesti 1840-luvulta alkaen, aluksi suotuisien vesireittien varrelle. Kuohuvat kosket tarjosivat koneille käyttövoiman. Myöhemmin valjastettiin voimanlähteeksi höyryvoima, ja sittemmin teki sähkö oman läpimurtonsa. Eikä kehitys siihenkään pysähtynyt.

Eteläiseen Suomeen alkoi kohota tekstiili-, kutoma-, metalli- ja monen muunkin teollisuudenalan tuotantolaitoksia, pieniä verstaiteja ja vähitellen suurempia tehtaita. Koneet tarvitsivat käyttäjikseen työntekijöitä, palkkatyöläisiä. Asutuskeskukset alkoivat kasvaa. Niihin ja etenkin niiden laitamille, tehtaiden, verstaisten, sahojen ja satamien lähistölle, alkoi muodostua erityisiä työväestön asuma-alueita, työläisyhdyskuntia.

Vanhassa ja jähmeässä, hyvin hitaasti muuttuneessa sääty-yhteiskunnassa monet määräykset rajoittivat ihmisten vapaata liikkumista kotipaikkakunnaltaan muualle. Maataloustyöläiset, tilojen palkolliset, piijat ja rengit olivat perinteisesti vapaita vaihtamaan työnantajaa lähinnä vain pestuumarkkinoiden aikaan marraskuussa.

Vuonna 1860 autonominen Suomi sai ruplan rinnalle käyttöön oman rahayksikön, markan. Sen vahvasti armollisesti Venäjän keisari, tsaari Aleksanteri II. Kasvava teollisuus ja laajentuva yritystoiminta tarvitsivat vapaata työvoimaa ja myös muiden yrittämistä rajoittaneiden esteiden poistamista. Muuttorajoituksista luovuttiin vuonna 1865, kun palveluspakon ja laillisen suojelun järjestelmä poistettiin. Lisäksi kirkollinen ja maallinen hallinto erotettiin toisistaan. Niille luotiin rajoiltaan yhtenevät hallintopiirit, kunta ja seurakunta. Suuret nälkävuodet 1860-luvun jälkimmäisellä puoliskolla kouraisivat maata ankarasti.

³ Piirteitä kansansivistystyön historiallisista taustoista esim. Seppo Niemelä: *Sivistystyö*. Helsinki 2006 s 13–19. – Kirjan julkaisijat: Maaseudun Sivistysliitto, Työväen Sivistysliitto, Kansan Sivistystyön Liitto, Kansallinen Sivistysliitto, Svenska Studiecentralen ja Vihreä Sivistys- ja Opintokeskus.

⁴ Yleisesityksen Venäjän vallan ajasta tarjoaa esim. Osmo Jussila: *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917*. Helsinki 2004: ks. myös *Suomen poliittinen historia 1809–1999*. Kirj. Osmo Jussila, Seppo Hentilä, Jukka Nevakivi. 3.p. Helsinki: WSOY 2000, s 9–96 (Jussila); Timo Vihavainen, Kari Ketola: *Suuri ja mahtava. Venäjän historiaa suomalaisille*. Helsinki: Minerva 2015 s 78–87, 99–102, 110–117.

Vapaan yritteliäisyyden viimeiset esteet siirrettiin taloudellisen liberalismien hengessä sivuun vuonna 1879. Pian sen jälkeen käynnistyi suomalaisen teollisuuden suuri nousuvaihe, jota sitten kesti aina ensimmäiseen maailmansotaan saakka. Myös käsityöläitökset laajentuivat voimakkaasti.⁵ Havainnollisen, jälkikäteen luettuna suorastaan koskettavan kuvauksen muutoksen keskellä olevasta vajaan kahden miljoonan asukkaan maasta tarjosi *Maamme*-kirjassaan kirjailija Sakari (Zachris) Topelius, Helsingin yliopiston rehtori. Se julkaistiin vuonna 1875 ruotsiksi ja seuraavana vuonna suomeksi. Teosta on painettu kaikkiaan runsaat kaksi ja puoli miljoonaa kappaletta.⁶

Ensimmäinen liikepankki, sittemmin toimineen Suomen Yhdyspankin edeltäjä, ja eräin osin voisi sanoa nykyisen Nordean yksi varhainen alkujuuri, avasi ovensa vuonna 1862. Laajentuva taloudellinen toiminta tarvitsi myös tehokkaampia kulkuyhteyksiä. Maantieverkkoa kunnostettiin. Kanavia rakennettiin vesistöjen välille. Saimaan kanava avasi sisämaastakin yhteyksiä valtamerille valmistuttuaan vuonna 1856.

Rautatieverkon rakentaminen käynnistyi 1850-luvun lopulla. Säännöllinen junaliikenne Helsingin ja Hämeenlinnan välillä käynnistyi kevättalvella 1862. Vuoteen 1900 mennessä ratojen yhteenlaskettu pituus oli noin 2900 km. Rata ulottui tuolloin jo Kuopioon, Joensuuhun, pohjoisessa Ouluun saakka ja toisaalla myös keisarikunnan pääkaupunkiin Pietariin. Rovaniemelle saakka päästiin vuonna 1909.⁷

Teollistuminen muutti vähitellen koko yhteiskuntaa. Rahatalouteen siirtyminen muokkasi perinteisiä arvoja uudenaikaisiksi. Raha, esimerkiksi työläiselle maksettu palkka, alkoi mitata myös ihmisten välisiä suhteita korostuneemmin kuin ennen. Yhteiskuntaryhmien väliset erot alkoivat näkyä aiempaa terävämmin. Se näkyi maaseudulla myös hyvin havainnollisesti siten, että joissakin

⁵ Ks. kehitysvaiheista esim. Suomen taloushistoria 1. Agraarinen Suomi. Toim. Eino Jutikkala, Yrjö Kaukiainen, Sven-Erik Åström. Helsinki 1980, esim. varhaisesta teollisuudesta s 408–435 (Pehr Schybergsson); Suomen historian pikkujättiläinen. Päätoim. Seppo Zetterberg. Porvoo: WSOY 1987 s 477–484, 503–505, 511–526 (Tuomo Olkkonen); Suomen talous- ja sosiaalhistorian kehityslinjoja. Historian korkeakoulu 2. Toim. Eino Jutikkala. Porvoo: WSOY 1968, eri kohdin; Suomalaiset. Yhteiskunnan rakenne teollistumisen aikana. Toim. Tapani Valkonen, Risto Alapuro, Matti Alestalo, Riitta Jallinoja, Tom Sandlund. Helsinki: WSOY 1980 s 44–47 (Alapuro), 189–191 (Valkonen); Pauli Manninen: Selvitys Suomen elinkeinorakenteesta ja sen tutkimuksesta 1820–1970. Suomen työväenliikkeen historia -projektin selvityksiä n:o 1. Helsinki 1976 s 23. – Ks. myös 1970-lukulaista kerrontaa ja tulkintaa TSL:n julkaisemassa teoksessa: Suomen työväenliikkeen historia. Toim. kunta Lauri Haataja, Seppo Hentilä, Jorma Kalela, Jussi Turtola, muut kirj. Eino Ketola, Pauli Kettunen, Heikki Laavola, Päivö Puhakainen, Tero Tuomisto. Helsinki: TSL 1976 esim. s 27–32, 42–45.

⁶ Ks. ytimekäs tiivistys Ritva-Liisa Pilhjerta: Majakka ja muita merimerkkejä. Mynämäki 2001 s 19–20; alkuaan lehtiartikkeli *Maamme*-kirjan Suomi 1875. Helsingin Sanomat 12.3.1998.

⁷ Ks. esim. Suomen taloushistoria 2. Teollistuva Suomi. Toim. Jorma Ahvenainen, Erkki Pihkala, Viljo Rasila. Helsinki 1982, esim. liberalismien ajasta s 13–26 (Rasila), maa- ja metsätalouden kehityksestä s 27–51 (Arvo M. Soinen), teollisuuden ja käsityön kehityksestä autonomian kaudella s 52–88 (Sakari Heikkinen, Kai Hoffren), liikenteen ja tietoliikenteen kehityksestä s 114–131 (Rasila); Suomen historian pikkujättiläinen s 508–511 (Olkkonen); Jussi Iltanen: Radan varrella. Suomen rautatieliikennepaikat. Helsinki: Karttakeskus 2009, s 95; Seppo Zetterberg: Yhteisellä matkalla. VR 150 vuotta. Helsinki: WSOY 2011 (Zetterberg 2011), s 19–51.

taloissa alkoi olla varallisuutta laittaa oikeat tapetitkin seinään, eikä vain liimattu hirsii peittämään sanomalehtiä. Niitäkin jo ilmestyi.

Suomi pysyi kuitenkin vielä pitkään maatalousmaana. Vuonna 1850 maassa oli noin 140 teollisuuslaitokseksi katsottavaa yritystä, joissa oli työssä runsaat 3000 henkilöä. Vuoden 1869 tietojen mukaan teollisia laitoksia oli jo 339, ja niissä työskenteli yli 10 000 miestä, naista ja lasta. Vuonna 1870 sai vielä kolme neljäsosaa väestöstä elantonsa maatalouden parista. Kaupungeissa asui vielä vähemmän kuin joka kymmenes suomalainen. Kaupunkeihin ja teollisuuskeskuksiin muutti varsin sekalainen joukko, joka toi työvoimansa ohella mukanaan aiemmalle maaseudun kotiympäristölleen tyypillisiä elämänmuotoja. Vasta vähitellen ajan kuluessa näistä moninaisista aineksista alkoi muodostua uutta, yhtenäisempää elämänpiiriä, ja talonpoikaiskulttuurista poikkeavaa työväenkulttuuria.⁸

Väestönkasvun voimakkain ajanjakso oli 1800-luvun lopulta 1900-luvun alkuvuosikymmeniin. Maaseudulle muodostui suhteellista liikkäväestöä, jolle ei siellä enää tahtonut riittää perheelle leipää. Tämä loi osaltaan muuttopaineita. Toivo turvallisemmasta tai ainakin leveämmästä elannosta sai väkeä joukoittain liikkumaan asutus- ja teollisuuskeskuksiin.

Seuraukset näkyivät havainnollisesti tilastoista. Parissa kymmenessä vuodessa vuoteen 1900 mennessä teollisuuden, kaupan ja liikenteen parissa toimeentulonsa ansainneiden määrä kohosi vajaasta kymmenestä yli 15 prosenttiin.⁹

Uusi yhteiskuntaryhmä muodostuu

Muutos oli nopeutuessaan hyvin voimakasta. Kun vielä 1880-luvun puolivälissä teollisuuden ja käsityön parissa työskenteli 27 000 suomalaista, kohosi pelkästään teollisuustyöväestön määrä ennen ensimmäistä maailmansotaa vuonna 1913 jo noin 107 000:een. Tuolloin Suomessa oli noin kolme miljoonaa asukasta.¹⁰

Työläiset erottuivat yhteiskunnan perinteisistä ryhmistä ennen muuta siten, että he olivat palkkatyöstä riippuvaisia. Palkat, työajat ja muut työehdot muotoutuivat puolestaan tuon ajan liberalistisessa *laissez faire* eli *antaa mennä*-hengessä kysynnän ja tarjonnan mukaisesti. ”Piru periköön hännimmäisen”, saatettiin myös tokaista. Seurauksena oli, että palkat pysyivät hyvin pieninä, työajat sangen pitkinä ja huomattava osa työvoimasta oli alaikäistä, jopa yötoissa oltaessa.

Suhteessa entiseen, sittenkin tavalla tai toisella suojattuun elämään maaseudulla, joutuivat monien teollisuusyhdyksuntien työläiset vaikeaan ahdinkoon. Asuinpaikaksi saattoi olla tarjolla vain

⁹ Ks. esim. Suomalaiset s 60 (Alapuro); Kosti Huuhka: Kansalais- ja työväenopistotoiminnan historia 1899–1979. Jyväskylä 1990 s 27; ks. myös Maamme Suomi. Toim. Anssi Mäkinen, Veikko Kallio. Espoo: WG 2007, s 45 (Markku Löytönen).

¹⁰ Ks. esim. Suomen työväenliikkeen historia s 43; ks. myös Suomen historian pikkujättiläinen s 588–592 (Toivo Nygård, Veikko Kallio).

pahainen loukko, josta kuitenkin oli maksettava tuntuva vuokra. Ruoka oli kallista ostaa. Työpäivät olivat pitkien lisäksi raskaita. Työsuojelusta ei ollut mitään tietoa.

Talouden jyrkät suhdanteet heittelivät kokonaisia perheitä toimeentulon rajamailla. Vaikeuksiin liittyivät monesti vielä liiallinen alkoholin käyttö ja muut yleisesti paheiksi luonnehditut seikat, joilla kurjaa elämää pyrittiin lievittämään ja sietämään.¹¹

Uusissa tehtaissa ja verstaissa muodostui palkkatyöntekijöiden kesken uudenlainen, vähintäänkin orastava yhteenkuuluvuuden tunne, tietoisuus toisista samanlaisista. Tämä vaistomainen itsetietoisuuden kasvu ei ollut kuitenkaan kovin nopeata. Vähitellen työläiset havaitsivat muodostavansa yhteisen, kasvavan joukon, yhteiskuntaryhmän, omine muista erottuvine ongelmineen ja pyrkimyksineen.

”Harmaa puolihämärä masentaa mielen...”

Satusetänä tunnettu Sakari Topelius oli itse asiassa myös paljon muuta. Nuorempana hän oli tarkkanäköinen ja kriittinen lehtimies; varttuneemmalla iällä hän toimi muun muassa historian professorina ja yliopiston rehtorina. Topelius laati Helsingin köyhän työläisväestön ongelmista hyvin paljastavan kirjoitussarjan *Helsingfors Tidningar* -lehteen vuonna 1859.

Toimittaja Topeliuksen mukaan köyhän väestönosan asumisolosuhteet olivat äärimmäisen puutteelliset. Kuitenkin työväki maksoi ahtaista murjuistaan suhteellisesti kalliimmin kuin säätyläisluokka omistaan.

Huonoon asumistasoon liittyi paljon muutakin. Topelius kirjoitti, että ”näiden asuntojen ikävyys ajaa miehet kapakoihin, ahtausta saa naiset torailemaan keskenään ja aiheuttaa lasten siivottomuuden; harmaa puolihämärä masentaa mielen, riistää rohkeuden, toivon ja työhalun; siveellinen kurjuus kulkee käsikädessä ruumiillisen kanssa, kaiken tämän seurauksia kysyttäköön lääkäriltä, papilta, haudankaivajalta, köyhäinhoitomaksuilta ja poliisipäiväkirjoilta. Ne todistavat, mitä nämä asunnot todellisuudessa m a k s a v a t”.¹²

Sakari Topeliuksen kirjoitusten seurauksena oli, että asunto-ongelmista ryhdyttiin pääkaupungissa keskustelemaan julkisuudessa. Nopeisiin ratkaisuihin ei kuitenkaan päästy, vaan vuokratkasarmien ongelmat säilyivät pitkään. Samankaltaiset olosuhteet vallitsivat muissakin teollisuuden nousun kasvattamissa kaupungeissa ja asutuskeskuksissa, etenkin niiden työläiskortteleissa.

Erittäin havainnollinen on myös Anna Bondestamin tarjoama esimerkki Pietarsaaresta, pienestä länsirannikon kaupungista 1800-luvun lopulta. *Jakobstads Tidningin* eräässä kirjoituksessa

¹¹ Ks. esim. Suomen historian pikkujättiläinen s 592–593 (Nygård, Kallio)

¹² Lainausta Tero Tuomisto: Tienraivaajan osa. Sata vuotta Helsingin Työväenyhdistyksen historiaa 1884–1984. Helsinki: HTY 1984 (Tuomisto 1984a) s 18, harvennus alkuperäisessä; laajemmin Topeliuksen (1818–98) asuntoasioiden kirjoituksista ks. Sydän on hyvä. Zachris Topeliuksen kirjoituksia Helsingistä. Toimitus, käännökset ja kommentaarit Rolf Martinsen. Helsinki 2003, s 39–48.

kuvattiin etenkin sesonkityöläisten vaikeaa asuntotilannetta. Pahimmillaan asuntona oli vain häthätää kyhätty lautakuju. Työläisille oli rakennettu myös asuinparakkeja, jotka oli ahdettu niin täyteen väkeä, ”että heillä oli vaara joutua toistensa jalkoihin”. Parakit oli rakennettu noin 120 hengelle, mutta asukkaita saattoi tilapäisesti olla jopa 180. Lisäksi seinät ja ikkunat olivat nokeentuneet mustiksi ja ilma oli niin paksua, että ”olisi veitsellä voinut leikata”. Lian keskellä viihtyivät luteiden laumat.

Kirjoitus herätti huomiota. Pietarsaaren terveyslautakunnan tekemässä tarkastuksessa ei kuitenkaan löydetty oikeastaan muuta moitteen sijaa, kuin että tilaa olisi voinut olla enemmänkin. Majoitustilana parakki täytti lautakunnan mukaan sittenkin ”kohtuulliset vaatimukset”.¹³

Työväenkysymys nousee esiin

Suomen osalta oli mielenkiintoista, että työväestön yhteiselle toiminnalle alkoi kasvaa edellytyksiä jo siinä vaiheessa, kun maa oli vielä vahvasti agraarinen, maatalousvaltainen. Se oli suureksi osaksi seurausta suomalaisen teollistumisen erityispiirteestä, turvautumisesta puuhun. Sahateollisuuden esteet poistettiin vuonna 1861. Puunjalostusteollisuus alkoi voimakkaan laajentumisensa 1870-luvulta alkaen.

Kun metsässä kasvavat tukkipuut alkoivat merkitä rahallisia arvoja, alkoivat maanomistajat rajoittaa muun muassa torppariensa metsänkäyttöoikeuksia ja uhkasivat lopettaa torppien vuokrasopimuksia. Tämä loi maaseudulla pohjaa hyvin epävakaille, epävarmoille oloille. Kun siihen vielä tulivat lisäksi näkyvät ja korostuvat erot varallisuuden kasautuessa maan- ja metsänomistajille, syveni juopa yhteiskuntaryhmien välillä. Maaseudulla lisäksi laajimpana väestöryhmänä olivat kokonaan maattomat, loisiksi mainitut, joista monet asuivat hyvin puutteellisissa oloissa toisten nurkissa ja armoilla.

Teollisuusyhdyskunnissa kärjistyivät puolestaan työväestön työn ja asumisen ongelmat. Näin tapahtui suhteellinen, osin absoluuttinenkin olojen kurjistuminen samanaikaisesti sekä laajalla maaseudulla että kasvavissa teollisuusyhdyskunnissa. Työväenkysymyksestä muodostui 1800-luvun lopulla laaja yhteiskunnallinen kysymys, joka alkoi vaatia ratkaisua.¹⁴

Työväestön monesti hyvinkin kurjaan asemaan kiinnittivät ensinnä huomiota muutamat tehtaanomistajat, hyväntekeväisyyttä harrastaneet ja säätyläiset. Tämä tapahtui jo hyvin varhaisessa teollistumisen vaiheessa. Ratkaisua ongelmiin pyrittiin etsimään sivistys- ja koulutustasoa

¹³ Lainaukset Anna Bondestam: Kaupunki muuttuu. Pietarsaari 1981 s 37, 39; ks. myös Ilmar Talve: Teollisuustyöväen työ- ja elämänoloista ennen I maailmansotaa, teoksessa Työväenliike kulttuuritekijänä. Toim. Matti Hako. Helsinki: Kirjayhtymä 1969, s 17–41.

¹⁴ Ks. esim. Suomalaiset s 46–52 (Alapuro); Suomen työväenliikkeen historia s 32–37; Suomen taloushistoria 2 s 132–154 (Rasila); Irma Sulkunen, Risto Alapuro: Raittiusliike ja työväestön järjestäytyminen, teoksessa Kansa liikkeessä. Toim. Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds, Henrik Stenius. Helsinki: Kirjayhtymä 1987 (Alapuro 1987), s 142–153.

kohottamalla.

----tietolaatikko

TYÖVÄENSEIKKA

Historiantutkija, professori ja suomalaisuusmies Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen¹⁵ julkaisi vuonna 1874 hyvin merkittävän artikkelisarjan *Kirjallisessa kuukauslehdessä*. Suomenkieliset kirjoitukset ”työväenseikasta” nostivat nyt uuden yhteiskuntaluokan aseman ja ongelmat laajempaan julkisuuteen. Yrjö-Koskinen kirjoitti, että ”kullakin aikakaudella on omat kipeät kohtansa, joiden korjaamisessa sen täytyy voimiansa ponnistella; sillä historiallinen edistys ei ole jotakin loikomista sivistyksen nautinnossa, vaan yhtämittaista työtä ja tointa”.

Suomen kokemissa ongelmissa oli Yrjö-Koskisen mukaan kuitenkin mahdollisuus käyttää ”muiden kokemusta hyväksemme ja niin muodoin karttaa muiden hairauksia”. Hänen mukaansa piti erittäinkin torjua ”Kaarlo Marxin ja hänen Internationalisti-yhtiönsä” Suomeen tulo. Tällä hän epäilemättä viittasi eräissä Euroopan maissa jo virinneen työväen sosialistisen järjestötoiminnan luonteeseen, johon oli paikoin liittynyt myös laajoja levottomuuksia.

Yrjö-Koskinen myönsi, että ongelmien perusjuuri oli liberalistisessa talousjärjestelmässä. ”Vapaa kilvoittelu” merkitsi sitä että ”etu kallistuu voimallisemman, so. pääoman puolelle”. Mutta kuitenkin hän lisäsi, että ”emmepä kuitenkaan tässä riita-asiassa saa yksipuolisesti asettua työn puolelle”. Pääomassakin oli jotain hyvää ja sillä oli toiminnalleen oma oikeutuksensa.

Ongelmia siten oli, mutta ajan tärkein tavoite oli ”saattaa työkansa siihen tilaan, että joka mies tulee hyödylliseksi yhteiskunnan jäseneksi, joka miten mahdollista seisoo omalla kannallansa”.¹⁶

Kansalle lukutaito

¹⁵ Vuoteen 1884 Georg Zacharias Forsman (1830–1903); ks. tiivis elämäkerta julkaisussa *Valistus, sivistys, kasvat.* Kansanvalistuksesta aikuiskasvatukseen. Vapaan sivistystyön XXXII vuosikirja. Toim. Rainer Aaltonen, Jukka Tuomisto. Julk. Kansanvalistusseura ja Aikuiskasvatuksen tutkimusseura. Jyväskylä 1991 s 325–326.

¹⁶ Lainaukset teoksesta *Työväenkysymyksestä sosiaalipolitiikkaan*. Yrjö-Koskisesta Heikki Warikseen. Toim. Risto Eräsaari, Keijo Rahkonen. Helsinki: Gaudeamus 1975 s 55, 68–69. – ”Kaarlo” eli Karl Marxista (1818–83), hänen vaiheistaan ja toiminnastaan, jonkin verran myös aate- ja työtoveristaan Friedrich Engelsistä (1820–95) ks. esim. David McLellan: *Karl Marx. Elämä ja teokset*. Love: Helsinki 1990; John Seed: *Ymmärrä Marxia*. Helsinki: Into 2019. – ”Internationalisti-yhtiöllä” tarkoitetaan Lontoossa 1864 perustettua ja vuoteen 1876 Yhdysvalloissa toiminutta Ensimmäistä internationaalia, kansainväliseksi tarkoitettua työväenjärjestöjen yhteenliittymää. Se ei jäänyt ainoaksi internationaaliksi. Ks. Arvo Santonen: *Kansainvälinen. Utopioita ja vallankumouksia - työväenliike vuoteen 1945*. Espoo: WG 1988 (Santonen 1988), s 62–65, 116–127, 163–169, 187–196, 201–209, 222–225, 242–244; ks. myös R. Palme Dutt: *Internationaali. Katsaus internationaalien historiaan*. Helsinki: Kansankulttuuri 1973, esim. s 50–92.

Sivistystyössä ei murroksen 1800-luvulla tarvinnut Suomessa lähteä aivan tyhjästä. Hyvin pitkälle kirkon ansiota oli se, että lukutaidolla oli kansan syvien rivien keskuudessa jo pitkät perinteet. Rippikoulun suorittaminen ja ainakin auttava sisälukutaito olivat pitkään olleet edellytyksenä kirkolliseen avioliittoon.

Suomalaiset ovat ikäluokka kerrallaan tutustuneet puolentoista vuosisadan kuluessa värikkääseen ja havainnolliseen esimerkkiin lukutaidon oppimisesta entisinä aikoina. Kirjailija Aleksis Kivi kuvasi teoksessaan *Seitsemän veljestä* (1870) Jukolan jukuripäisen veljessarjan opintietä, ensin lukkarin koulussa ja kourissa, sitten nuoren kerkeäsanaisen Eeron toimiessa kotiopettajana. Viimeisenä pääsi kukkoon asti eli aapiskirjan viimeiselle sivulle veljeksistä vanhin, Juhani. Hetkittäin pusertui hiki, kyyneleitäkin putoili, kun hammasta purren ja tukkaansa repien mies ponnisteli, sillä ”suurella puuhalla juurtui aapiainen miehen aivoon”. Myöhemmin seurasi sitten veljesten paluu Impivaaran korvesta takaisin yhteiskuntaelämään.¹⁷

Selvää toisaalta oli, ettei heiveröiseksi jäänyt lukutaito pysynyt useinkaan yllä, kun niukan hartauskirjallisuuden ohella ei ollut juuri muuta suomen- tai ruotsinkielistä luettavaa savupirttien hämärässä, päreen tai kynttilän vähäisessä valossa. Kuitenkin se loi jotain pohjaa.

Suomalaiset olivat kuuluneet kuuden vuosisadan ajan Ruotsin kuningaskuntaan itäisinä maakuntina ennen kuin keisarillinen Venäjä valtasi maa-alueen itselleen. Muutos käynnisti kehityksen, joka vähitellen johti yhä tietoisempaan suomalaisuuteen, voi sanoa myös kaksikieliseen suomalaisuuteen.¹⁸ Varhaisia piirteitä koettiin 1830-luvulla, ja seuraavalla vuosikymmenellä voimistuivat äänet, jotka kansallismielisten aatteiden innoituksesta painottivat suomen kielen voimakkaampaa asemaa. Laajempi läpimurto tapahtui sitten monien muutosten yhteydessä 1860-luvulta alkaen.¹⁹

Ylioppilasnuoriso innostui 1840-luvulla kansallisuusaatteen siivittämänä yleisen sivistystason kohottamisesta. Eräänlaisen havahtumisen seurauksena he ”löysivät” oman kotimaan maaseudulta kansan, ja tätä kansaa oli sivistettävä.²⁰ Kuopiossa yläalkeiskoulun rehtori J. V. Snellman vaati *Saima*-lehden kirjoituksissaan sivistyneistön suomenkielistämistä, suomenkielisen kirjallisuuden julkaisemista ja suomea kouluopetukseen. Esimerkiksi jo vuonna 1846 hän kiinnitti huomiota myös ihmisarvon kunnioitukseen ja nykyaikaisiin pyrintöihin ”alempien yhteiskuntaluokkien sivistämiseksi ja vaurastuttamiseksi”.²¹

¹⁷ Tässä on käytetty Aleksis Kiven (1834–72) teoksesta vuoden 1968 painosta, s 40–45, 214–219, lainaus s 219.

¹⁸ Henrik Meinander on kirjassaan otsikoinut ajanjakson Krimin sotaan 1853–56 saakka Venäjän rauhan ajaksi, ”Pax Russica” (Henrik Meinander: Suomen historia. Linjat rakenteet käännekohtat. 2, korjattu p. Helsinki: WSOY 2010, s 108–138; Meinander 2010).

¹⁹ Maamme Suomi, s 16–18 (Meinander 2007)

²⁰ Matti Klinge: Ylioppilaskunnan historia. Ensimmäinen osa 1828–1852. Turun ajoista 1840-luvun aktivismiin. Helsinki: Gaudeamus 1978 (Klinge 1978a), esim. s 94–118.

²¹ J. V. Snellman: Sivistys ja yleishenki, teoksessa Valistus, sivistys, kasvatus s 73–82, lainaus s 82; ks. Snellmanista (1806–81) myös sama s 322; ks. myös Pekka Lappalainen: J. V. Snellman. Kansallinen herättäjä Kuopiossa. Kuopion museo. Kulttuurihistorian osaston julkaisuja 3. Kiuruvesi 1982.

Sivistäminen koettiin vähitellen yhä laajemmin aiheelliseksi ja tarpeelliseksi. Toiminta suuntautui kahtaalle. Ensinnäkin kirkollista kansanopetusta muokattiin kansakoululaitoksen suuntaan ja toiseksi pyrittiin virittämään sivistysharrastuksia myös varttuneemman väestön keskuuteen. Sivistyksen lisääminen nähtiin tarpeelliseksi sekä kansalaisten henkisen kasvun että koko kehkeytyvän kansakunnan kehityksen vuoksi. Toimintaan liittyi myös erilaisten yhdistysten, järjestöjen muodostuminen.²²

Työläisten oloihin alettiin jo 1840-luvun kuluessa kiinnittää erityistä huomiota Saksassa, Iso Britanniassa ja myös Ruotsissa sekä Norjassa paljon kiinteämmin kuin Suomessa. Niistä saatiin virikkeitä, kun maissa kiertäneet suomalaiset käsityöläiskisällit toivat kokemuksia mukanaan kotimaahansa. Yhteiskunnallisten olojen jonkinasteinen vapautuminen merkitsi sitä, että 1860-luvun alussa voitiin Suomessakin ryhtyä muodostamaan sellaisia käsityöläisten sivistysyhdistyksiä, joita oli Ruotsissa ja Norjassa ollut jo parikymmentä vuotta aiemmin. Taustalla oli ammattikuntalaitoksen murtuminen ja samalla myös pelkoa nuorten käsityöläisten joutumisesta hunningolle. Sivistystoiminta nähtiin yhtenä pelastuksena. Suomessa toimi 1860-luvun loppupuolella samaan aikaan kolme paikallista käsityöläisten sivistysseuraa. Ne antoivat esimerkkiä myöhemmälle toiminnalle.²³

Kansakouluasetus annettiin vuonna 1866, mutta maalaiskunnissa ei koulun perustaminen tullut vielä pakolliseksi. Siitä päätettiin kuntakokouksessa, joihin oli mahdollisuus osallistua vain harvoilla ja valituilla, pääosin säätyläisillä ja varakkaammilla talollisilla. Kansakoululaitoksen voi arvioida toimineen kuitenkin jo 1800-luvun lopulla verraten hyvin suuremmissa asutuskeskuksissa. Sen sijaan maaseudulla se oli hyvin heikkoa, ja pitäjänkouluja oli vähän.

Sellaisia maalaiskuntia, joissa ei ollut minkäänlaista kansakoulua, oli 1870-luvun alussa vielä 400. Vuosikymmentä myöhemmin määrä oli 150, ja vielä 1890-luvun alussa oli 65 sellaista maalaiskuntaa, joissa ei ollut ala- tai yläkansakoulua. Korkeampaa opetusta antavia, yliopistoon johtavia lukioita oli vuonna 1890 koko maassa vasta runsaat 50. Keisarillinen Aleksanterin yliopisto toimi Helsingissä.²⁴

Käytettävissä olevat vuoden 1880 tilastot kertoivat, että yli 10-vuotiaasta väestöstä oli lukutaitoisia 97,6 prosenttia. On toki muistettava, että monella lukutaito oli sittenkin vain muodollista, ja itse

²² Ks. Rainer Aaltonen: Fennomaanit kansansivistystyössä. Vapaan kansansivistystyön synty Suomessa, teoksessa *Valistus, sivistys, kasvatus* s 10–29.

²³ Pekka Rehumäki: Työväen sivistysseurat 1860-luvulla, teoksessa *Työväki lähtee - mihin suuntaa tutkimus?* Toim. Matti Hannikainen, Pia Lohikoski. Väki voimakas 21. Tampere: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura THPTS 2008, s 85–106. – Turussa toimi Åbo Bildningscirkeln, Helsingissä Handtverkaresångförening, sittemmin Sällskap för Bildning och Nöje ja Oulussa Bildningscirkel i Uleåborg. Sanat sivistys ja rengas nousivat niiden nimissä jo esiin. Väinö Voionmaa luonnehti tätä vaihetta hieman kankeasti ”seurallisuuden ajaksi”, vaikka niitä ei kuitenkaan perustettu vain seuranpitoa varten (emt s 102).

²⁴ Ks. Suomen historian pikkujättiläinen s 499–500 (Olkkonen); kansa- ja oppikouluista ks. myös Suomen kulttuurihistoria 2. Autonomian aika. Toim. kunta Päiviö Tommila, Aimo Reitala, Veikko Kallio. 2.p. Helsinki: WSOY 1983 s 165–185 (Aimo Halila).

asiassa kirjoitustaito oli tuolloin vain joka kymmenennellä. Hyvin monelle jäi niukka kiertokoulu ainoaksi opintieksi ennen kuin itse elämäkoulu alkoi.

Kun asutuksen painopiste oli maaseudulla ja kun oppimahdollisuuksien puute oli siellä suurinta, olivat kansansivistyksen vaikeimmat ongelmatkin jatkuvasti sillä suunnalla. Kuvaavia olivat tilastotiedot kouluvuodelta 1900–01. Silloin maaseudun kouluikäisistä lapsista kävi kansakoulua vain kolmasosa eli 34 prosenttia. Kansakoulua käyvien osuus nousi 1910-luvun alkuun mennessä maaseudullakin jo 51 prosenttiin. Yleisen oppivelvollisuuden alkaessa vuonna 1921 määrä oli jo 68 prosenttia. Ei kuitenkaan enempää.²⁵

Ylioppilaat alkoivat 1800-luvun puolivälin jälkeen kiertää suomalaista maaseutua pitämässä ”oppipuheita” eli yleistajuisia esitelmiä eri aiheista. Ylioppilaskunnat olivat kiellettyinä vuosien 1852–68 ajan. Niiden avatessa jälleen ovensa virisi kansansivistysharrastus entisestään.²⁶

Sanomalehdistö alkoi hiljalleen laajentua. Lehtien myötä ja niiden ympärille alkoivat hiljalleen muotoutua myös aatesuuntaukset, ensin kielelliselle perustalle. *Suometar* alkoi ilmestyä vuonna 1847. Suomenmieliset eli fennomaanit saivat varsinkin sen seuraajasta *Uudesta Suometaresta* äänenkannattajansa. Liberaaleilla ja ruotsinmielisillä eli svekomaaneilla oli lehtinä muun muassa *Helsingfors Dagbladet* ja *Vikingen*. Myöhemmin alkoi valtakunnanlaajuisesti ilmestyvien lehtien rinnalle ilmestyä myös paikallisia sanomalehtiä, jotka tavoittivat jo paremmin maaseudun väkeä.

Fennomania henkilöityi vahvasti J. V. Snellmanissa, myöhemmin myös Yrjö-Sakari Yrjö-Koskisessa. Esimerkiksi Snellmanin ajatusten kipinät sinkoilivat 1840-luvulla *Saima*-lehdessä Kuopiosta eri puolille maata. Snellman jos kuka korosti kansallisen sivistyksen merkitystä. Vasta kielikiistojen hieman laimennuttua käynnistyi varsinainen poliittinen aatteiden organisointi 1880-luvulla. Silloin muotoutuivat omiksi ryhmikseen vanhasuomalaisuus, nuorsuomalaisuus, liberalismi ja myöhemmin jalansijaa saivat myös sosialistiset aatteet.²⁷

Nuorsuomalaisten äänenkannattajaksi muodostunut *Päivälehti* aloitti säännöllisen ilmestymisen kuusipäiväisenä vuonna 1890. Kenraalikuvernööri lakkautti sittemmin lehden. Se jatkoi vuonna 1904 ilmestymistään *Helsingin Sanomien* nimellä, kasvaen sittemmin maan laajalevikkisimmäksi sanomalehdeksi.²⁸

²⁵ Jukka Tuomisto: Aikuiskasvatuksen peruskäsitteen historiallinen kehitys, teoksessa *Valistus, sivistys, kasvatus* (Jukka Tuomisto 1991), s 35, ”vapaasta kansanvalituksesta” s 36–47; ks. myös *Maamme Suomi* s 87–88 (Arto Nevala)

²⁶ Ks. Klinge 1978a s 132–139; Matti Klinge: *Ylioppilaskunnan historia. Toinen osa 1853–1871. Kansalaismielen synty*. Helsinki: Gaudeamus 1978 (Klinge 1978b), s 52–61.

²⁷ Ks. tarkemmin esim. Jaakko Nousiainen: *Suomen poliittinen järjestelmä*. 9.p. Helsinki: WSOY 1992 s 32–36; Risto Alapuro, Henrik Stenius: *Kansanliikkeet loivat kansakunnan*, teoksessa *Kansa liikkeessä* s 8–52; ks. myös *Uudet ja vanhat liikkeet*. Toim. Kaj Ilmonen, Martti Siisiäinen. Tampere: Vastapaino 1998, esim. s 43–58 (Hannu Ruonavaara), s 59–78 (Ilkka Liikanen); ks. myös Rauli Mickelsson: *Suomen puolueet vapauden ajasta maailmantuskaan*. Tampere: Vastapaino 2015, eri kohdin.

²⁸ *Päivälehti* ensimmäinen näytenumero julkaistiin marraskuussa 1889; ks. *Päivälehti - Helsingin Sanomat*. Helsinki: HS 1997, s 4; *Helsingin Sanomat*. Etusivun uutisia. Uutissivuja ja valokuvia 125 vuoden ajalta. Helsinki: HS 2014, s 10–11.

Sivistyskysymyksissä poliittiset ryhmittymät asennoituivat kiintoisalla tavalla toisistaan poiketen. Koulukysymykset olivat säätyvaltiopäivillä tärkeitä niin suomen- kuin ruotsinmielisillekin. Kuitenkin fennomaanit pyrkivät ajamaan yleissivistävää koulutusta, mutta svekomaanit painottivat reaalikouluja sekä sellaisten tärkeiden tietojen opettamista, jotka olivat yksityisyritteliäisyydelle tärkeitä.²⁹

Kirjastolaitoskin alkoi vähitellen muotoutua samalla kun kansankielistä kirjallisuutta alettiin luoda yhä voimallisemmin. Aluksi erilaiset yhdistykset ja seurat ryhtyivät ylläpitämään kirjastoja sekä lukutupia. Ensimmäinen lainakirjastoksi katsottava laitos avasi ovensa Vaasassa jo vuonna 1794. Myöhemmin kirjastoja perustivat kaupungit ja myös maalaiskunnat. Jo vuoden 1889 tilastojen mukaan Suomessa oli 606 kirjastoa. Vuosisadan vaihteessa niiden määrä oli jo kolminkertainen, yli 1860, joista valtaenemmistö toimi maaseudulla.³⁰

Sanomalehdistö, julkaistu kirjallisuus ja kirjastolaitos vahvistivat osaltaan aikuisväestön sivistysharrastusten laajentumista tai ainakin ne alkoivat mahdollistaa sitä. Ne ruokkivat toisiaan; lisäsivät lukutaidon tarvetta, laajensivat tiedonpiiriä, tyydyttivät tiedonjanoa.

Kansansivistystyön järjestöjä muodostetaan

Alkuvaiheissaan vapaa kansanvalistustyö suuntautui selkeästi sivistyneistöstä rahvaaseen, työväestöön, kansaan päin. Vapaa-sana viittasi samalla toiminnan vapaaehtoiseen luonteeseen. Jo vuonna 1831 perustettiin ensimmäinen, sittemmin hyvin merkittäväksi muodostunut kulttuuritoiminnan järjestö Suomalaisen kirjallisuuden seura (SKS).³¹

Hieman myöhemmin, varsinkin 1860-luvulta alkaen kansansivistystä alkoi leimata vahvemmin suomalaisuusliike.³² Sitä aatosta, fennomaanien asiaa, kantoi myös SKS. Se löysi heti omat tehtävänsä kirjallisuudenkin julkaisijana. Jo 1850-luvulla käynnistyi kuitenkin keskustelu siitä, että maahan tarvittaisiin ”opettavaista kirjallisuutta julkaiseva ja muutakin valistustyötä tekevä seura”.³³ Tällaiseksi perustettiin vuonna 1874 Kansanvalistusseura. Sen johtoon pääsivät ankaran kamppailun jälkeen fennomaanit.³⁴

Seuran ohjelmaa eli *programmia* levitettiin kautta maan tuhansin kappalein. Se julkaistiin monissa

²⁹ Aaltonen s 11; ks. myös Uudet ja vanhat liikkeet s 67–68 (Liikanen).

³⁰ Ks. esim. Tuire Kosonen: Työväenkirjastot Suomessa. Helsinki: Kirjastopalvelu 1985 s 17–18.

³¹ Ks. esim. Alapuro, Stenius s 26; Aaltonen s 12.

³² Jukka Tuomisto on jakanut varhaisvaiheita siten, että ensin sivistyneistö oli kansaa valistamassa 1870–80-luvulla, seuraavassa jaksossa 1880–1918 kansanliikkeet olivat valistustyön johdossa. Ks. Jukka Tuomisto: Vapauden kaipuu vapaassa sivistystyössä, teoksessa Valistuksesta tietämysyhteiskuntaan. Opintotoiminnan Keskusliiton 60-vuotisjuhlijulkaisu. Toim. Virve Riikonen. Helsinki: OK 2003 (Jukka Tuomisto 2003) s 63–64.

³³ Lainaus Aaltonen s 13.

³⁴ Ks. Ilkka Liikanen: Kansanvalistajien kansakunta. Kansanvalistusseura fennomanian aatteellisena ja organisatorisena keskuksena, teoksessa Kansa liikkeessä, s 126–141.

sanomalehdissä ja sitä luettiin tiedoksi kirkkojen saarnastuolista. Ohjelma kiteytti heti alkuun ylevät pyrkimyksensä: ”Sivistyksen tulee olla kaikkien yhteisenä omana, joka virvoittaen elähdyttää kaikkia kansanluokkia ja elämäntiloja”.

Ohjelmanjulistus kiinnitti erityisesti huomiota ajan taloudellisiin pyrkimyksiin, jotka olivat parhailaan muuttamassa yhteiskunnallisia oloja. Niinpä ”runsas ja helppo rahansaanti, jota ei vanha, totuttu taloudellinen katsantotapa vastaa ja kannata, on synnyttänyt luonnottoman häiriön yhteisen kansan mielissä ja tarjoo epäsiiveydelle ja turhamielisyydelle yltäkylläisiä sytykkeitä”.

Kansanvalistusseuran päätehtäväksi nostettiin ”kelvollisen, halpahintaisen ja kansantajuisen kirjallisuuden painattaminen ja levittäminen”. Lisäksi piti maaseudulla pitää esitelmiä, järjestää ”lukuyhtiöitä, laulu- ja soittokuntia, kansanjuhlia ynnä muuta semmoista, johon kansa itse pääsee välittömästi osaa ottamaan”.³⁵

Ohjelman mukaan arvioiden Kansanvalistusseuran toiminnassa yhdistyi kaksi perinnettä, patriarkaalis-konservatiivinen yhteiskuntanäkemyksen sekä ajatus vapaasta kansalaistoiminnasta. Seurasta muodostui hyvin vaikuttava ja kansallishenkeä tehokkaasti rakentanut organisaatio. Jo heti toisena toimintansa vuotena seuralla oli eri puolilla maata yli 5200 jäsentä ja melkein kaikki kunnat kattava 350 hengen suuruinen asiamiesverkosto.³⁶ Siten Kansanvalistusseura antoi omalla toiminnallaan ja piirteillään vahvan perusmuodon kaikelle myöhemmälle kansansivistystyölle. Kansanvalistusseuran julkaisemilla kalentereilla oli artikkeleineen oma tietoa välittävä ja sivistävä merkityksensä. Kalenteria julkaistiin kaikkiaan 77 vuoden ajan.³⁷

Vasta myöhemmin toiminnassa alkoi olla leimallisena pyrkimys tasa-arvoisuuteen sekä demokraattisuus eli kansanvaltaisuus, suunnilleen sellaisena kuin me sen ymmärrämme. Siinä vaiheessa ”jäsenistö ei enää [ollut] toiminnan objekti vaan sen subjekti”.³⁸ Esimerkkeinä voi mainita vuonna 1874 Turkuun perustetun tehdastyöväen seuran ja vuotta myöhemmin aloittaneen Viipurin työväen iltaseuran.³⁹ Pyrkimyksenä oli saada toimintaan mukaan ainakin muodollisesti tasaveroisesti eri väestöpiirejä ylemmistä ja alemmista yhteiskuntaryhmistä. Esimerkiksi vapaapalokunnat kokosivat tältä perustalta jäsenistöään. Näitä järjestöjä olivat osin jo paikalliset suomen- ja ruotsinkieliset nuorisoseurat sekä urheilu- ja raittiusjärjestöt, mutta erityisesti vasta työväen omat yhdistykset 1800-luvun lopulta alkaen.⁴⁰

Toiminnan kasvaessa paikallisesta maanlaajuiseksi saivat alkunsa kansanliikkeet. Aikakauden muita keskeisiä kansanliikkeitä olivat raittiusliike, joka alkoi järjestöinä organisoitua 1870-luvun lopulla sekä erityisesti nuorisoseuraliike. Se puolestaan virisi Pohjanmaalta liikkeelle lähtien 1880-luvun alussa. Kummankin toiminnassa oli muun muassa yleissivistävillä esitelmillä, huveilla ja

³⁵ Lainaukset Aaltosen s 15 mukaan; ks. myös Liikanen s 126–138; Jukka Tuomisto 1991 s 40–42.

³⁶ Aaltonen s 16; Huuhka 1990 s 18–20.

³⁷ Aaltonen s 17.

³⁸ Lainaus Aaltonen s 12.

³⁹ Hannu Soikkanen: Luovutetun Karjalan työväenliikkeen historia. Helsinki: Tammi 1970 (Soikkanen 1970) s 36.

⁴⁰ Ks. esim. Alapuro, Stenius s 27–37; Suomen kulttuurihistoria 2 s 294–303 (Halila).

monipuolisilla, henkisesti kasvattavilla riennoilla sekä terveillä elämäntavoilla tärkeä sijansa. On syytä muistaa myös naisten asemaa parantamaan pyrkinyt naisliike. Joukkoon voi lukea myös laajentuvan osuustoiminta-aatteen ja uskonnolliset herätysliikkeet.⁴¹

On tarpeen painottaa, että oppimisen ohella tapahtui samaan aikaan paljon muutakin, kuin huomaamatta. Kansanliikkeiden sivistystoiminnassa opittiin myös toimimaan yhdessä, ryhmänä. Toiminta kouli myös etualalle, johtaviin tehtäviin kohoavia henkilöitä, millä oli sitten merkityksensä keisarivallan viimeisinä vuosikymmeninä. Myös koko yhteiskunta rakenteineen ja moninaisine kehityspiirteineen tuli tutummaksi. Voi hyvin arvioida, että varhaiset suomalaiset kansanliikkeet palvelivat sekä yksilöllisiä että yhteiskunnallisia päämääriä.⁴² Henrik Meinander on maininnut, että mullistavinta uudessa yhdistystoiminnassa oli, että ”se loi yhteyksiä sellaisten henkilöiden ja kansanryhmien välille, jotka eivät olleet aikaisemmin seurustelleet keskenään tasa-arvoiselta pohjalta”.⁴³

Työväki alkaa järjestäytyä

Käsityöläisten ammatinharjoittamiseen keskeisesti vaikuttanut ammattikuntalaitos lakkautettiin vuonna 1868. Ensimmäisiä työväenjärjestöjä ryhdyttiin muodostamaan säätyläisten toimesta nimenomaisesti työväkeä varten.

Tehtaanomistajien aloitteesta muodostettiin esimerkiksi jo vuonna 1866 Tampereelle ”pumpulitehtaan työväen seura”. Sen sääntöihin kirjattiin ajalle ominaisia piirteitä: ”Tämän yhdistyksen tarkoituksena on toimittaa työmiehille tilaisuutta seurallisiin kokouksiin, joissa harjoitetaan laulanta, lukemista ja luentoja, tällä heille sivistystä tarjoamaan.”⁴⁴

Vastaavanlaisia, sivistystyötä toteuttavia tehtailijoiden muodostamia yhdistyksiä perustettiin muuallekin. Niitä kutsuttiin yleisesti lukuyhtiöiksi. Teollisuustyöväen järjestäytymisen ensimmäiseen vaiheeseen kuuluivat myös heille perustetut oma-apuyhtiöt. Tällaisia osuustoiminnan luontoisia kassoja taikka renkaita – tämän sanan tapaamme myöhemminkin – muodostettiin turvaamaan työntekijöiden toimeentuloa sairauden, vanhuuden ja työkyvyttömyyden varalta. Vapaan kilpailun oloissahan ei ollut mitään yleisiä sosiaaliturvan tukirakenteita. Yhteinen kassa oli samalla myös ilmaus yhteenkuuluvuudesta.⁴⁵

⁴¹ Ks. esim. Alapuro, Stenius s 35–36, 50–52; nuorisoseuraliikkeen opintotoiminnan alusta, puhuja- ja keskusteluosastoista, kotikouluista, raittiustutkinnoista jne myös U. Peltoniemi: Neljä vuosikymmentä opintokerhotyötä. Opintotoiminnan Keskusliiton julkaisu n:o 9. Helsinki: OK 1963 s 11–17; Eero Ojanen: Oppimisen ilo. Opintotoiminnan Keskusliitto 75 vuotta 1943–2018. Helsinki: OK 2018, s 14–17.

⁴² Pertti Rantanen, Marjatta Saari-Musakka: Opintokeskukset ja sivistysjärjestöt, julkaisussa Aikuiskoulutus 1990-luvun Suomessa. Helsinki 1994, s 96–97.

⁴³ Meinander s 159

⁴⁴ Lainaus Suomen työväenliikkeen historia s 37; ks. myös Heikki Laavola: Kun Suomen työväki heräsi. Vaistonvaraisesta ristiriidasta sosialistiseen Forssan ohjelmaan 1903. Helsinki: Tammi 1974 s 57–58.

⁴⁵ Ks. esim. Jouko Jaakkola, Erkki Murtola: Tampellan työväen avustuskassatoiminta Tampereella 1860–1985. Tampere 1985.

Hannu Soikkanen on kiinnittänyt huomiota tärkeään yksityiskohtaan. Järjestäytynyt työväenliike ei saanut jalansijaa ensimmäiseksi suinkaan kaikkein huonoimmassa asemassa olleiden työläisten keskuudessa. Soikkasen mukaan erityisen ”kärkir ryhmän” muodostivat suhteellisen hyvin palkatut ja monellakin tavalla oman maansa ja maailman menosta perillä olleet, ilmeisesti myös sanomalehtiä lukevat työläiset. Tällainen ryhmä oli erityisesti kirjatyöntekijät.⁴⁶

Turussa saivat kirjatyöntekijät alulle ensimmäisen hautausapukassan vuonna 1851. Helsingin kirjatyöntekijät muodostivat vastaavan tukiyhdistyksen vuonna 1866. Nämä olivat ensimmäisiä ammatillisen järjestäytymisen muotoja. Helsingin kirjatyöntekijäin hautausapukassan toiminta jatkui eräiden vaiheiden jälkeen siten, että siitä tuli vuonna 1885 varsinainen ammattiyhdistys.⁴⁷

Käsityöläisten keskuuteen alkoi 1880-luvun alusta alkaen muodostua ammattiosastoja. Järjestäytymisen ensi aalloilla olivat suutarit, räätälit ja rakennustyöläiset. Pian muodostui myös teollisuuden eri alojen työläisten omia yhteenliittymiä.

Ammatillinen toiminta keskittyi alkuvaiheissa kuitenkin vain muutamaa suurempaan kaupunkiin. Esimerkiksi Helsingissä oli jo vuonna 1888 yhteensä kymmenen ammattiosastoa. Ne muodostivat seuraavana vuonna ensimmäisen kerran laajemman yhteenliittymän, paikallisen ammattiyhdistysten keskuskomitean.⁴⁸

Uuden aikakauden kynnyksellä

Poliittinen järjestäytyminen tapahtui osin samanaikaisesti kuin työväen ammatillinen organisoituminen. Suomen ensimmäisen työväenyhdistyksen perustaminen käynnistyi maan pääkaupungissa Helsingissä maaliskuussa 1883, alun alkaen käsityöläisyhdistyksen (handwerkareklubb) aikaansaamiseksi. Helsingin työväenyhdistys (HTY) aloitti varsinaisen toimintansa laajahkon ja sangen perusteellisen valmisteluvaiheen jälkeen vuotta myöhemmin.

Toiminnan keskeinen tavoite määriteltiin hyvin yleisesti. Yhdistys tulisi olemaan ”yhdyssiteenä Helsingin ammattilaisten kesken edistääkseen heidän parastaan sekä henkisessä että aineellisessa suhteessa”. Työväenyhdistyksen ensimmäinen puheenjohtaja, pienteollisuuden harjoittaja, rottinkitehtailija Viktor Julius von Wright⁴⁹ kiteytti sittemmin yhdistyksen ensimmäisessä julkisessa tilaisuudessa huhtikuussa 1884 toiminnan ydinkohdat ja keskeiset tavoitteet. Niitä suuntaviivoja

⁴⁶ Hannu Soikkanen: Kohti kansanvaltaa 1. Suomen Sosialidemokraattinen Puolue 75 vuotta. 1899–1937. Helsinki: SDP 1975 (Soikkanen 1975) s 16.

⁴⁷ Ks. esim. Pirjo Ala-Kapee, Marjaana Valkonen: Yhdessä elämä turvalliseksi. SAK:laisen ammattiyhdistysliikkeen kehitys vuoteen 1930. Helsinki: SAK 1982 s 70–73; Matti Nieminen: Suomen Kirjatyöntekijäin Liiton historia 1. Ammatillinen järjestäytyminen ja ammattiyhdistyspolitiikka Suomessa vuoteen 1914. Helsinki 1977 (Nieminen 1977), eri kohdin, esim. 85–115.

⁴⁸ Tuomisto 1984a s 77.

⁴⁹ Usein unohtuu, että V. J. von Wrightilla (1856–1934) oli työväenliikkeen syntyvaiheiden ohella huomattava merkitys nuoruudestaan alkaen erityisesti käsityöammattilaisten yhteistoiminnan kehittämisessä ammattikuntalaitoksen jälkeen (ks. Yrjö Laine-Juva, Matti Änkö: Käsityön ja pienteollisuuden parissa. Helsingin käsityö- ja teollisuusyhdistys 1868–1968. Helsinki 1968, esim. s 9–16).

tulivat noudattelemaan muutkin työväenliikkeen alkuvaiheen ns. wrightiläisen kauden työväenyhdistykset.

Von Wrightin mukaan Suomessa oltiin ”uuden aikakauden kynnyksellä maamme työväenasian historiassa”. Käynnistynyttä virtaa oli ohjattava ”maallemme onnelliseen suuntaan”, ei voimia tuhlaillen kiihotukseen. Von Wrightin mukaan työntekijäin ja työnteittäjien tuli yhteisesti vaalia hyvien suhteiden säilymistä.

Työväenyhdistyksen tehtäväkenttä oli laaja. V. J. von Wrightin mukaan ”velvollisuutemme on siis koroittaa ja vahvistaa työväen luokkaa, kaikin tavoin edistämällä säännöllisyyttä, säästäväisyyttä, sopua ja hyvää oloa, koulunkäyntiä, sanomalehtien lukemista, esitelmien kuuntelemista ja tietojen etsimistä kirjoista ja keskusteluista”.

HTY:n ja myöhemmin perustettujen muidenkin wrightiläisten työväenyhdistysten toiminta suuntautui varsin paljon sisäänpäin, valistustyöhön, työläisjäsenistön sivistämiseen ja opinnollisten tietojen antamiseen. Von Wrightilla oli selkeä kuva siitä, ettei työväestöllä ollut toivoakaan saavuttaa valtiollisia oikeuksia ennen kuin sen oma sivistystaso olisi kohonnut ja ennen kuin se olisi saanut käytännössä oppia ”järjestötoiminnasta, valtiollisen toiminnan koulusta”.⁵⁰

Joulukuussa 1883 alkoi Vaasan työväenyhdistyksen toiminta. Seuraavina vuosina työväenyhdistyksiä perustettiin eri puolille maata, Ouluun, Tampereelle, Poriin, Turkuun, Kemiin ja Savonlinnaan sekä Viipuriin, Kuopioon, Jyväskylään, Joensuuhun ja Kokkolaan. Jo 1880-luvun lopulla työväenyhdistyksiä oli parikymmentä, muun muassa kaikissa maakunnallisissa keskuksissa.

Yhdistysten määrä kaksinkertaistui 1890-luvun puoliväliin mennessä. Jäsenenä oli sekä säätyläisiä, tehtailijoita, käsityöläisiä että myös jo jonkin verran työläisiä. Erityisesti ammattiosastojen kautta liikkeeseen alkoi tulla lisäksi uusia, radikaalimpia näkemyksiä.⁵¹

Työväenyhdistysten ensimmäinen maanlaajuinen yhteiskokous pidettiin syyskuussa 1893 Helsingissä, HTY:n käytössä olleessa rakennuksessa Kaiwokadulla, aivan rautatieaseman lähellä. Paikalla oli edustajia 20 yhdistyksestä. Kiivaan ajatuksenvaihdon jälkeen hyväksyttiin ensimmäinen yhteinen ohjelma, joka sisälsi kuusi vaatimusta ja kahdeksan toivomusta. Vaatimukset koskivat muun muassa äänioikeuden laajentamista, 10 tunnin työpäivän saavuttamista, yleistä koulupakkoa ja maksutonta opetusta.

Toivomuksiin kirjattiin puolestaan esimerkiksi tilastotietojen kokoaminen työväen oloista, asunto-olojen parantaminen, työväen tietopuolisen kehityksen ja sivistyksen kohottaminen, miesten ja naisten samapalkkaisuus, kieltolaki jne. Kokouksessa keskusteltiin ensimmäisen kerran niin suurella joukolla erittäin monista työväestön elämään vaikuttavista seikoista.⁵²

⁵⁰ Tuomisto 1984a s 39, 46–49, myös lainaukset; työväenliikkeen alkuvaiheista pääkaupungissa ks. myös Torsten Ekman: Punalippujen Helsinki. Työväenliikkeen varhaisvuodet 1883–1917. Helsinki 2017.

⁵¹ Ks. esim. Soikkanen 1975 s 27–28; Laavola s 59; ks. myös Suomen taloushistoria 2 s 148–149 (Rasila).

⁵² Soikkanen 1975 s 20–25; Suomen työväenliikkeen historia s 40–41.

Työväen omat sivistysriennot

Yhteistä niille tehtailijoille ja säätyläisille, jotka huolestuivat teollisuustyöväestön kurjistuvista oloista, oli aito ja vilpitön usko valistuksen ja sivistyksen voimaan. Siveellisen ryhdin kohentamisella, tiedon lisäämisellä, valistustyöllä, raittiudella ja säästäväisyydellä uskottiin ongelmien ratkeavan. Ja mikä tärkeintä, sillä tavoin eivät yhteiskunnalliset ristiriidat kärjistyisi katkeamispisteeseen, eikä ”Kaarlo Marxille” ja hänen toimintaehdotuksilleen jäisi tilaa. Uutiset kertoivat maailmalta työläisten pyrkimyksistä ja samalla levottomuuksista 1850-luvulta alkaen. Vuonna 1890 vietettiin monissa maissa ensimmäisen kerran laajalti vappua työväen yhteisenä juhlan.⁵³

Wrightiläisyyteen sisältyi monenlaisia aineksia. Hannu Soikkanen on osuvasti todennut, että ”se oli ´yleisedistyksellinen liike`, johon mahtuivat lähes kaikki ajankohdan virtaukset, jotka horjuttivat perinteellistä sääty-yhteiskuntaa”.⁵⁴

Sanomalehdet kertoivat silloin tällöin uutisia muiden maiden laajoista lakkoliikkeistä, jotka välillä saivat jopa väkivaltaisia piirteitä. Sosialistisiin oppeihin pohjautuvia puolueita perustettiin, ammattiliittoja muodostettiin, voimakkaita vaatimuksia esitettiin. Tällaiselta kohtalolta piti säästää Suomi ja suomalaiset, ja tähän suuntaan painottui von Wrightin johtaman porvarillisen työväenliikkeen toiminta.

Jo ennen wrightiläisiä työväenyhdistyksiä toimivat useat työläiset mukana tehtaiden lukuyhtiöissä, osallistuivat laulu- tai soittokeuhkien toimintaan, kehittivät itseään, oppivat välttämättömiä sosiaalisia ja inhimillisen kanssakäymisen perustaitoja. Kuten edeltä muistetaan, olivat kansakouluolot erittäin puutteellisia maaseudulla. Sieltä useimmat työläiset tehtaisiin tulivat ja niinpä heidän opintiensäkin oli aloitettava monesti melkein kirjaimellisesti aakkosista ja laskutaidosta.

Ammatillisen ja poliittisen järjestäytymisen ensi muodot sisälsivät heti alusta alkaen runsaasti sivistys- ja laajemmin ymmärrettynä kulttuuritoimintaa. Lisäksi ne muotoineen merkitsivät osaltaan alkua tai jo vahvistusta työväestön kokemalle yhteenkuuluvuuden tunteelle. Seppo Hentilä on luonnehtinut, että työväestön, työläisten, liittyminen ja järjestäytyminen työväenliikkeeseen oli tavallaan ”luonnonvoimaista”. Työväenkulttuuri puolestaan ”nousi välittömästi työväestön elämäntavasta ja heijasti niitä kulttuuritarpeita, jotka olivat tuolle elämäntavalla ominaisia”.⁵⁵

On kuitenkin syytä huomata, että wrightiläinen yhdistystoiminta rakentui pitkälti aikaisemmalle,

⁵³ Vappujuhinnan lähtökohta oli Yhdysvalloissa, kevään 1886 väkivaltaisiksi muuttuneissa levottomuuksissa; ks. Esa Lahtinen: Finland, teoksessa *The Memory of May Day. An Iconographic History of the Origins and Implanting of a Worker’s Holiday*. Ed. Andrea Panaccione. Venezia 1989 (Lahtinen 1989) s 297–302; ks. myös Matti Simola: Vappu sata vuotta sitten. *Tallentaja* 1/1986 (Simola 1986) s 14–16.

⁵⁴ Lainaus Soikkanen 1975 s 25.

⁵⁵ Seppo Hentilä: *Kulttuuritoiminnan elpyminen työväen joukkojärjestöissä 1940-luvun jälkipuoliskolla*, julkaisussa *Yhteiskunnallinen arkistosäätiö. Vuosikirja 1984*. Toim. Maija Salo. Helsinki 1984 (Hentilä 1984a), s 41–43, lainaus s 42.

yhtä hyvin niin sivistystyön, ”jalostavien ja virkistävien huvien” kuin varovaisen poliittisen sisällönkin osalta. Mitään kokonaisuudessaan aivan äkkinäistä ja uutta, yhtäkkiä esiin nousutta, ei ollut. Toiminnalla tavoitettiin aiempaa laajempia väestöryhmiä. Toki vanhan ja totutun sekaan kehkeytyi ajan kanssa myös uusia muotoja, sekä varmasti ja vääjäämättömästi myös voimakkaampia ja vaativampia sävyjä.

Liikkeet kohtaavat

Nousevan työväen järjestötoiminnan ja vapaan kansansivistystyön tavoitteet kohtasivat toisensa wrightiläisyydessä. Toisaalla oli oppimattomia työläisiä, oli ongelmia, orastavia yhteiskunnallisia ristiriitajakin. Toisaalla olivat kaiken ratkaisuksi koetut valistamisen, sivistämisen keinot, yhteiset henkiset pyrinnot.

Itse asiassa monet 1800-luvun lopun yhteiskunnallisista liikkeistä, kansanliikkeistä, saivat käytevoimaa toisistaan. Ne toimivat rinnakkain, osin lomittainkin. Nuorisoseuraliikkeen, raittiusliikkeen ja työväenliikkeen toiminnassakin oli monia yhteisiä solmukohtia.⁵⁶

Miksi näin oli? Kysymys oli yhteisen kansan sivistämisestä. Huomattakoon, että itse Santeri Filander (myöhemmin Alkio), nuorisoseuraliikkeen perustajahahmo ja sittemmin maalaisliiton vakaa edustaja, oli jonkin aikaa mukana Pohjanmaalla myös paikallisen työväen varhaisessa järjestötoiminnassa.⁵⁷ Aikakauden kansanliikkeisiin on syytä lisätä myös kotiseututoiminta. Ensimmäinen kotiseutuyhdistys syntyi Lohjalla vuonna 1894.⁵⁸

Esimerkiksi Helsingin työväenyhdistyksen aloittamilla ”kansantajuisilla luennoilla” käsiteltiin syksyllä 1886 useita aiheita. Luentoja pidettiin maantieteestä, Suomen historiasta ja fysiikasta. Osa luennoista pidettiin suomeksi, osa ruotsiksi. Luentotilaisuudet järjestettiin yliopiston tiloissa, arki-illoin työpäivän päätyttyä klo 20 jälkeen ja sunnuntaisin klo 17 alkaen.

Työväenyhdistyksen jäsenille luennot olivat ilmaisia, mutta ulkopuoliset pääsivät mukaan pienellä sisäänpääsymaksulla. Myöhempinä vuosina esitelmiä pidettiin myös kemiasta, taidehistoriasta, ”ihmisruumiin rakennuksesta” ja muistakin aiheista. Jonkin verran käsiteltiin aivan suoraan kansakoulujen alkeisoppijaksojakin. Lehti-ilmoituksissa esitettiin asian ydin toiveikkaasti ja verraten suoraviivaisesti: luentojen avulla ”työkansan yleinen sivistyksen kanta nousee ja työväen yhteiskunnallinen asema paranee”.⁵⁹

Vastaavan kaltaista oli sivistystoiminnan sisältö muillakin paikkakunnilla, missä työväenyhdistyksillä oli tuolloin luentotoimintaa aikuisväestölle. Merkillepantavaa oli, että suora-

⁵⁶ Ks. esim. Irma Sulkunen: Raittius kansalaisuskontona. Raittiusliike ja järjestäytyminen 1870-luvulta suurlakon jälkeisiin vuosiin. Jyväskylä 1988, eri kohdin.

⁵⁷ Aulis J. Alanen: Santeri Alkio. Helsinki: WSOY 1976 s 204–215. – Alkion yhteiskunnallisesta ajattelusta ks. myös Annastiina Henttinen: Maaseudun Sivistysliitto 1952–2002. Helsinki: Maahenki 2002 s 14–18.

⁵⁸ Ks. Liisa Lohtander: Kansansivistyksestä individualismiin, kansanliikkeestä kansalaisaktivismiin. Yhdistystoiminta Suomessa 1800-luvulta nykypäivään, julkaisussa Kotiseutu 2015, s 145–147.

⁵⁹ Tuomisto 1984a s 55-57, lainaus s 56.

naiset yhteiskunnalliset aiheet loistivat useimmiten poissaolollaan.⁶⁰ Toiminnassa oli paljon eroja maan eri puolilla. Hannu Soikkanen on kiinnittänyt huomiota siihen, että Karjalassa esimerkiksi Sortavalan työväenyhdistyksen toiminta keskittyi perustamisvuodesta 1889 alkaen enimmäkseen ohjelman järjestämiseen huvitilaisuuksiin tai retkien yhteyteen. Työläisiä oli alkuun vain vähän jäsenenä.⁶¹

Monin paikoin huomattiin, että kuulijakunta ei kyennyt kunnolla seuraamaan luentomuodossa annettua opetusta. Niin vajavaisiksi olivat jääneet mahdollisesti vähäisen kiertokoulun tarjoamat koulutiedot ja oppimisen taidot. Ratkaisuna ryhdyttiin antamaan aivan alkeisopetusta, kirjoituksen ja laskennon perustiedoista alkaen.⁶²

Oppikurssit ja ”sivistävät esitelmät” merkitsivät kuuntelemassa olleille työmiehille itse asiassa hyvin monia asioita. Niillä ensinnäkin paikattiin koulutietojen puutteellisuutta työpäivän jälkeen iltasella. Lisäksi niiden avulla avattiin monien silmiä näkemään maailmaa laajemmalti kuin vain oman asunnon ikkunasta ulos. Ne auttoivat samalla hahmottamaan työväestön yhteenkuuluvuutta.

Maailma ja sen erilaiset ihmeellisyydet alkoivat tulla yhä useampien ulottuville. Monilla heräsi vahva oppimisen halu. Sanomalehtiä alettiin tilata ja lukea entistä tarkemmin. Lehtiä oli luettavana kirjastossakin. Monet käsityöläiskisällit kiersivät pohjoismaissa ja osin muuallakin Euroopassa ja näkivät sekä omaksuivat siellä uusia, kiinnostavia asioita, asenteita, toiminnan malleja, ihanteitakin.

Uusia aatteita tuotiin esille muun muassa työväenyhdistysten muodostamisessa puhuja- tai keskusteluseuroissa. Siellä opeteltiin ja opittiin väittelemään, perustelemaan omia näkemyksiä ja siellä hankittiin myös järjestöelämän edellyttämiä kokoustoiminnan perustaitoja. Näissä keskusteluseuroissa virisi monesti jo aloitetta siihen, että jollakin hetkellä sosialististen aatteiden elähdyttämä työväki voisi itse ottaa johtoaseman ja samalla myös vastuun yhdistyksen toiminnasta.⁶³

Työväestön sivistämispyrkimyksiä palvelivat myös useiden työväenyhdistysten omat kirjastot ja

⁶⁰ Ks. muutamia esimerkkejä: Hannu Tapiola: Jyväskylän työväenyhdistys 1888–1968. Tampere 1968 s 146–149; Tero Tuomisto: Aikain myrskyssä... Kuopion sosialidemokraattisen työväenyhdistyksen historia 1. Kuopio: KTY 1982 (Tuomisto 1982b), s 36–40; Unto Kanerva: Työväenliikkeen taivalta 100 vuotta. Tampereen Työväenyhdistys 1886–1986. Tampere 1986 s 121–140; Kauko Kemppainen: Niin perkeleen punainen. 100 vuotta työväenliikettä Kemissä. Kemi 1987, s 16–19, 29–30, 32–34; Esko Järvelin: Vaalien vartiotulta. Joensuun Työväenyhdistys 1888–1988. Joensuu 1988, s 26–27, 30, 46–50; Markku Virtanen: Kestävällä tiellä eteenpäin. Savonlinnan Työväenyhdistys 1887–1987. Savonlinna 1988, s 36–38; V. E. Saari: Katajana kalliolla. Hämeenlinnan Työväenyhdistys 1888–1988. Hämeenlinna 1988 s 27; Pertti Gyllén, Kalervo Huttu, Kimmo Ikonen, Merja Isotalo: Työväenliikettä työkikylässä. Forssan työväenyhdistys 1889–1989. Forssa 1989, s 34–35; Helena Honka-Hallila: 100 vuotta kotkalaista työväenliikettä. Kotka 1992, s 16–21; Jouni Eerola: Aatteen voima. 100 vuotta Iisalmen sos. dem. työväenliikkeen historiaa. Iisalmi 1996 (Eerola 1996), s 2; Päivi Puutio, Kirsti Stenvall: Nokian Työväenyhdistyksen historiaa sadalta vuodelta. Nokia 1995, s 24–25.

⁶¹ Soikkanen 1970 s 43–44.

⁶² Ks. Huuhka 1990 s 31.

⁶³ Huuhka 1990 s 31; erityisesti maan etummaisen työväenyhdistyksen eli HTY:n osalta ks. Tuomisto 1984a s 90–110.

lukusalit, joihin tilattiin paikallisia ja valtakunnallisiakin sanomalehtiä. Samana vuonna 1899, jolloin Suomen työväenpuolue perustettiin, oli maassa tilastojen mukaan 64 työväenyhdistystä. Niillä oli 27 kirjastoa, ja niteitä oli yhteensä 3312. Vuotta myöhemmin työväenkirjastoja oli yksi enemmän, mutta niteitä oli jo 10 000.⁶⁴

Vielä on syytä mainita monet itse tehdyt lehdet, joita työväenyhdistyksissä tai niiden keskusteluseuroissa koottiin. Yleensä niitä tehtiin vain yksi kappale, joka kiersi kokouksessa luettavana tai oli kokoustilan seinällä nähtävänä. Sellaisen aikaansaaminen vaati tekijältään tai tekijöiltään jo aivan toisenlaisia ponnistuksia kuin niitä, mitä sen ajan työelämässä yleensä tarvittiin.

Samaa aktiivista ajattelua ja kirjoittamista kehittivät myös ns. nurkkapöytäkirjat, joita kokouksissa pitivät muut kuin varsinainen pöytäkirjuri. Nurkka- tai ilmapöytäkirjoissa oli usein humoristinen sävy, ja niissä tarkasteltiin varsinkin kokouksen yleisiä tunnelmia ja päätösasioiden ulkopuolisia tapahtumia, kummelluksiakin. Niiden perinne jatkui aktiivisena vuosikymmeniä.

Oppikurssien ja muiden työväen yhdistystoiminnan muotojen avulla monet saivat myös hyödyllisiä sosiaalisen kanssakäymisen taitoja ja oppivat käytännön kokoustoiminnan periaatteita, tietoa siitä miten asioita viedään eteenpäin järjestyneesti, puheenvuoroja pyytäen ja käyttäen sekä miten päätöksiä kirjataan pöytäkirjaan. Sekin oppi kantoi hedelmää myöhemmin.

Kansanopistokursseja työvälle

Wrightiläisten yhdistysten myötä siirtyi työväestön sivistämistoiminnan painopiste selkeästi työväenyhdistyksille. V. J. von Wright oli samalla ensimmäisiä, joka pyrki aikaansaamaan erityisiä oppilaitoksia kouluiän ylittäneelle väestölle. Hän teki vuoden 1891 valtiopäivillä aatelissäädystä raha-aloitteen, jonka mukaan varoja piti saada opetustoiminnan aikaansaamiseen ”kouluiän yli joutuneille työntekijöille, miehille ja naisille, alkeiskurssien ja esitelmän kautta”. Aatelis- ja pappissäätö puolsivat ehdotusta. Aloite kuitenkin raukesi, kun porvaris- ja talonpoikaissäädöt vastustivat sitä.

Von Wrightin aloitteen taustalla oli muutamaa vuotta aiemmin tehty opintomatka, jolla hän oli tutustunut uusiin työväenopistoihin Ruotsissa ja Norjassa. Aloite ei suoranaisesti kuitenkaan koskenut juuri tällaisen työväenopiston aikaansaamista. Opetuksen järjestäjä ei von Wrightin mukaan ollut niinkään tärkeää, ”pääasia on, että opetusta annetaan”.⁶⁵ Tätä von Wrightin varhaista yritystä voidaan pitää merkittävänä. Se ilmentää esimerkin lailla yleisinhimillisiä käsityksiä, joihin esimerkiksi Kirsi Ahonen on viitannut: ”Tieto ja sivistys ymmärrettiin yleisesti henkiseksi pääomaksi jo kauan ennen kuin koulutuksen taloudellisiin hyötyihin huomiota kiinnittävästä inhimillisen pääoman teoriasta tuli tavanomainen näkökulma koulutuksen vaikutuksista käytyyn keskusteluun.”⁶⁶

⁶⁴ Kosonen s 26.

⁶⁵ Lainaus Huuhka 1990 s 40–41.

⁶⁶ Kirsi Ahonen: Työväenopisto ja yhteiskunnallinen osallistuminen 1900-luvun alkupuolella Tampereella, teoksessa Työväki ja sivistys. Toim. Sakari Saaritsa ja Sinikka Selin. Väki voimakas 29. Tampere: THPTS 2016, s 83.

Ensimmäinen kansanopisto perustettiin vuonna 1889 Kangasalle.⁶⁷ Kansanvalistusseurassa nousi esiin ajatus muodostaa kansanopistomaista toimintaa maaseudun lisäksi myös kaupunkeihin. Jossain määrin kokeiluluontoisesti ja myös ”harjoituskentäksi kansanopistotyötä harrastaville nuorukaisille” ehdotettiin toiminnan aloittamista Helsingissä. Kansanvalistusseura ja Helsingin työväenyhdistys huolehtivat kustannuksista. Toiminta alkoi tammikuussa 1892 suomen- ja ruotsinkielisten kansanopistokurssien muodossa. Yhtenä toiminnasta vastaavana oli historiantutkija, filosofian tohtori Väinö Wallin (myöh. Voionmaa).

Osallistujia oli varauduttu ottamaan 25, mutta suuren kiinnostuksen takia suomenkieliselle ryhmälle oli järjestettävä rinnakkaiskurssi. Myöhemmin osallistumisrajoitukset poistettiin kokonaan. Syksyllä 1895 oli opinhaluisia keskustassa palokunnantalolla ja Sörnäisten kansankodissa Itäisen viertotien eli Hämeentien varrella jopa tuhatkunta. Kurseilla oli monenlaisia taloudellisia vaikeuksia, mutta kaupunki otti niistä vähitellen yhä suuremman vastuun.⁶⁸

Vastaavanlaisia kansanopistokursseja järjestettiin pääkaupungin lisäksi Turussa, Tampereella, Kotkassa, Oulussa, Vaasassa ja muuallakin. Esimerkiksi vuonna 1897 oli työväenyhdistysten järjestämällä kansanopistokursseilla kaikkiaan noin 2000 osanottajaa.⁶⁹ Kurssien ja luentojen merkitystä osattiin ymmärtää, mitä kuvasti esimerkiksi Tampereen vuoden 1897 luentokurssin hyödyn kaunis arviointi. Siinä ”kurseja verrattiin kylvöön, jonka satoa työväki saa kerran leikata ’tulevaisuutensa aarreaitaan koottavaksi’”.⁷⁰

Olivatko kansanopistokurssit suoraa kopiota Tukholmassa vuonna 1880 aloittaneen työväenopiston (Stockholms arbetarinstitut) opetuksesta? Eivät olleet, vaikka Tukholman kokemukset olivat ainakin jossain määrin tiedossa ja eräin osin myös esikuvana. Kansanvalistusseura salli HTY:n tulla kanssajärjestäjäksi vain sillä nimenomaisella ehdolla, ettei kurseista saanut tulla ”työväeninstituuttia” Tukholman tapaan.

Kansanvalistusseuran toiminta pohjautui kristilliseen uskontunnustukseen. Tavoitteena oli Kosti Huuhkan sanoin ”antaa yleissivistäviä tietoja sekä edistää oppilaisa jumalan pelkoa ja luontoon, historiaan sekä sivistysoloihin perustuvaa isänmaanrakkautta”.

Tukholman työväenopistossa korostui puolestaan positivismi, joka ”pyrki puhdistamaan

⁶⁷ Ks. Jukka Tuomisto 1991 s 43. – Kansanvalistusseura otti Tanskasta peräisin olleen kansanopiston ajatuksen omakseen, ja ensimmäiset malliohjesäännöt laadittiin 1890. Professori Yrjö-Koskinen, joka Kirjallisessa Kuukauslehdessä 1868–69 muistutti talonpoikaiston sivistystarpeista, suomensi sanan folkhögskola kansanopistoksi, ks. Kyllikki Tiensuu: Kansanopisto kotiutuu Suomeen – Severin Grundtvikin ideoiden toteutuminen vuoteen 1920. Folkhögskolan slår rot i Finland – Förverkligandet av Severin Grundtviks idéer fram till 1920, teoksessa Suomen tie itsenäisyyteen. Finlands väg till självständighet 3. Pro Finlandia. Näkökulma: Ruotsi, Tanska, Norja ja Islanti. Synvinkel: Sverige, Danmark, Norge och Island. Toim. Jussi Nuorteva, Päivi Happonen, John Strömberg. Helsinki: Kansallisarkisto 2016, s 331–339

⁶⁸ Huuhka 1990 s 33–34, lainaus s 33.

⁶⁹ Huuhka 1990 s 35.

⁷⁰ Ahonen s 83, myös lainaus.

ihmishengen niin teologisista kuin muistakin metafysisistä aineksista ja asettamaan niiden sijalle tieteen ihmistä koskevia kysymyksiä ratkaistaessa”.⁷¹ Tätä pidettiin Kansanvalistusseurassa sen verran vaarallisena, ettei sitä haluttu kursseilla edistää. Kansanopistokurssien oppiaineet olivat lähinnä historiaa, maantiedettä, luonnontiedettä, uskontoa ja terveysoppia. Yhteiskunnallisia tai taloudellisia aineita opetettiin harvemmin. Luennot aloitettiin ja lopetettiin yleensä yhteislaululla.⁷²

Ensimmäiset työväenopistot perustetaan

Tampereen työväenyhdistyksessä oli jo 1890-luvun alussa kiinnostusta Tukholman mallin mukaisen työväenopiston perustamiseen. Yhdistyksen sihteeri esitteli naapurimaan toimintaa, mutta asiassa ei kuitenkaan päästy etenemään. Vasta muuttuneissa oloissa, tilanteessa, jossa wrightiläinen työväenliike oli siirtymässä työväen itsensä johtamaksi ja sosialistisiin näkemyksiin pohjautuvaksi, päästiin asiassa liikkeelle. Paikallinen *Aamulehti* nosti vuonna 1894 mielenkiintoisella tavalla esiin työväenopiston tarpeen. Sosialistiset aatteet olivat leviämässä ja niinpä työväen sivistystyö ”oli saatava kumouksellisten oppien ulkopuolelle”.⁷³

Muutamassa vuodessa muuttui siten käsitys työväenopistotoiminnan luonteesta. Opiston syntysanojen lausujatkin kuvastivat tapahtunutta muutosta. Perustamishdotuksen tekivät Tampereen suomalaisen klubin fennomaanit.

On kuitenkin samalla todettava, että pelättyä ”yhteiskuntaoppia” ei Tampereen työväenopiston ohjelmaan sisällynyt. Se poistettiin ensimmäisestä ehdotuksesta. Ohjesäännön mukaan opiston oppiaineina olivat ”Suomen historia, taloustiede, yleinen ja sivistyshistoria, kirkonhistoria, maa- ja kansatiede, luonnontieteet, terveysoppi, mittausoppi, piirustus sekä laulu”.

Opiston ohjelma muotoutui monenlaisten yhteensovittamisten seurauksena. On todettu, että se oli ”eräänlainen kompromissi tieteellispainotteisesta, positivistishenkisestä Tukholman työväenopistosta, kristillis-isänmaallisista kansanopistokursseista ja nousevan ja itsenäistymässä olevan työväenliikkeen yhteiskunnallista tietoutta korostavista näkemyksistä”.⁷⁴ Työväenliikkeessä oli jo nostettu esiin myös ajatuksia kirkon irrottamiseksi valtiosta ja tunnustuksellisen uskonnonopetuksen lopettamisesta.

Tavoitteena Tampereella oli kuntalaisissa yleensä ja työväestössä erityisesti ”herättää ja vireillä pitää tiedon ja valistuksen halua sekä isänmaallista ja kansallista mieltä”. Lisäksi opetuksen piti ”huolehtia ammattitaidon kehittämisestä”. Vasta vuoden 1905 suurlakon jälkeen opetus laajentui käsittämään myös osuustoiminnan, valtio-opin ja kunnallisopin luennot. Luentovuoden pituus oli 30–35 viikkoa. Tampereen työväenopiston toiminta alkoi vuoden 1899 alussa. Avajaistilaisuudesta

⁷¹ Lainaukset Huuhka 1990 s 33–34.

⁷² Huuhka 1990 s 35; ks. myös Aaltonen s 25.

⁷³ Lainaus Huuhka 1990 s 48; ks. myös Kanerva s 126–127.

⁷⁴ Lainaus Aaltonen s 26–27; ks. myös Erkki Karjalainen: Suomen vapaan kansansivistystyön vaiheet. Espoo: Weilin & Göös 1970 s 91, ja yleisemmin Tampereen työväenopistosta s 88–91; Tampereen työväenopistosta ks. myös Ahonen esim. s 84–86.

raittiustalolla muodostui suuri juhla, johon osallistui 500–600 henkeä.⁷⁵

Työväenopiston toiminta vakiintui Tampereella nopeasti. Sen esimerkkiä ei kuitenkaan saatu leviämään muualle syvän yhteiskunnallisen murroksen, alkaneen sortokauden ja venäläistämispoliitiikan oloissa. Seuraavat työväenopistot perustettiin vasta muuttuneissa oloissa Vaasaan ja Ouluun vuonna 1907, Turkuun ja Viipuriin vuonna 1908, Pietarsaaren vuonna 1909⁷⁶, Kotkaan vuonna 1911 ja Kuopioon vuonna 1916. Viimeinen autonomian ajan työväenopisto ennen Suomen itsenäistymistä perustettiin Poriin syksyllä 1917.⁷⁷

Pääkaupungissa jatkui kurssitoiminta aina vuoteen 1914 saakka, siihen asti, kunnes Helsingin suomenkielinen työväenopisto perustettiin.⁷⁸ Ensimmäisenä rehtorina toimi aina vuoteen 1938 saakka filosofian tohtori Zachris Castrén, joka elämäntyöllään antoi erittäin merkittävän panoksen suomalaiseen aikuiskasvatukseen.⁷⁹

Wrightiläisyyden murros

Wrightiläisellä kaudella rakennettiin työväenyhdistysten toiminnallista perustaa. Monipuolisen toiminnan muodot hahmottuivat. Sivistyksellinen tai koulutuksellinen toiminta sai oman vakiintuvan sijansa. Ensimmäiset omat lehdet julkaistiin. Yhdistykset kokosivat myös tilastotietoja työväestön työ- ja asuinolosuhteista. Näistäkään syistä ei ole lainkaan aihetta vähätellä wrightiläistä vaihetta maamme työväenliikkeen historiassa. R. H. Oittinen on muotoillut: ”Wrightiläisen työväenliikkeen sivistyksellinen luonne periytyi työväenyhdistysten mukana sosialistiselle työväenliikkeelle.” Oittinen muistutti myös 1700-luvun valistusaatteiden merkityksestä kaiken taustalla.⁸⁰

Yhteen koottujen tietojen avulla alkoi hahmottua kokonaiskuva siitä, millaisessa murroksessa laajentuva teollisuustyöväenluokka sekä maaseudun köyhät olivat. Tiedot antoivat perusteita yhdistysten tulevalle toiminnalle, kaikille seuraaville askelille.

Wrightiläisten yhdistysten nimissä esitettiin myös ensimmäiset ohjelmalliset vaatimukset julkisuuteen. Ensimmäinen työväenyhdistysten yleinen kokous pidettiin Helsingissä syyskuussa

⁷⁵ Huuhka 1990 s 48–64, lainaukset s 54; ks. myös Kanerva s 126–127.

⁷⁶ Pietarsaaren työväenopisto oli sikäli erikoinen, että se oli työväenyhdistyksen perustama ja ylläpitämä, on Olavi Hurri korostanut kirjoittajalle. Ks. myös Olavi Hurri: Kansanvaltaa rakentamassa. Sosialidemokraattisen työväenliikkeen historiaa Pohjanmaalla. Vaasa 1991 (Hurri 1991) s 71–72.

⁷⁷ Kansanopistoista ks. tarkemmin Huuhka 1990 s 68–92; Tiensuu s 339–341.

⁷⁸ Helsingin työväenopistosta laajemmin ks. Samu Nyström: Oodi sivistykselle. Helsingin työväenopisto 100 vuotta. Helsinki 2014.

⁷⁹ Zachris Castrénin (1868–1938) toiminnasta sekä käsityksistä opistotyössä ks. myös Timo Toiviainen: Vapaan sivistystyön visiot. Castrénilaista laatuviiniä uusissa tammitynnnyreissä. Helsinki 2002, s 16–33; Valistus, sivistys, kasvatusta s 312–313; ks. myös Suomen kansanedustajat. Finlands riksdagsledamöter 1907–2000 I. Toim. Riitta Siunala. Helsinki 2000 s 98–99. Castrén oli kansanedustajana 1909 nuorsuomalaisten ryhmässä, myöhemmin hän oli edistyspuolueen jäsen, myös puoluehallituksen jäsen.

⁸⁰ R. H. Oittinen: Työväenliikkeen kulttuuripoliittiset tavoitteet, teoksessa Työväen omaehtoinen sivistystyö. Helsinki: TSL 1954 (Oittinen 1954), s 51–53, lainaus s 58.

1893. Seuraava kokous pidettiin kolme vuotta myöhemmin 1896 Tampereella. Siellä esille nousut äänioikeusuudistus muodostui todelliseksi vedenjakajaksi wrightiläisessä liikkeessä.

Tampereen kokouksessa tappiolle jäänyt, äänioikeuden rajoituksia edelleen kannattanut puheenjohtaja V. J. von Wright luopui maan työväenliikkeen johtotehtävästä. Jo kaksi vuotta aiemmin hän oli luopunut Helsingin työväenyhdistyksen puheenjohtajuudesta jääden kuitenkin edelleen johtokunnan jäseneksi vuoden 1898 loppuun saakka. Aivan kokonaan eivät porvarilliset henkilöt kuitenkaan vielä siinäkään vaiheessa siirtyneet liikkeestä sivuun. Liike pysyi edelleen wrightiläisen näköisenä, vaikka pinnan alla jo liikahteli muutakin.⁸¹

⁸¹ Ks. kehityksestä esim. Suomen työväenliikkeen historia s 48–51; Soikkanen 1975 s 26, 29–38. – Työväen asian jyrkäksi vastustajaksi von Wright ei kuitenkaan ryhtynyt. Sitä osoitti havainnollisella tavalla vielä sekin, että hän pelasti sisällissodan jälkeen 1918 vankileiriltä monia yrityksensä työntekijöitä (Tuomisto 1984a s 281).